

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

Факультет історії та філософії

Кафедра філософії

Кваліфікаційна робота

на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

«Соціальні та методологічні виміри явища постколоніалізму»

**«The social and methodological dimensions
of the phenomenon of Postcolonialism»**

Виконала: здобувачка заочної форми навчання
спеціальності 033 Філософія

Коноваленко Ольга Олександрівна

Керівник: кандидат філософських наук

Райхерт К. В. _____

Рецензент: доктор філософських наук,
професор **Голубович І. В.**

Рекомендовано до захисту:

Протокол засідання кафедри

№ ____ від ____ . ____ . 20 ____ р.

Завідувач(ка) кафедри

_____
(підпис)

_____
(прізвище, ім'я)

Захищено на засіданні ЕК № ____

протокол № __ від ____ . ____ . 20 ____ р.

Оцінка _____ / _____ / _____
(за національною шкалою/шкалою ECTS/ бали)

Голова ЕК

_____
(підпис)

_____
(прізвище, ім'я)

Одеса 2024

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ 1. Прояснення поняття «постколоніалізм».....	6
Розділ 2. Причини упередженості та заангажованості постколоніалізму.....	28
2.1. Концепція деколонізації Франца Фанона.....	28
2.2. Критика «орієнталізму» з боку Едварда В. Саїда.....	37
2.3. Постколоніальна критика Гаятрі Чакраворті Співак.....	43
Висновки другого розділу.....	46
Висновки.....	48
Список літератури.....	50

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Російсько-українська війна посилила в Україні процеси дерусифікації (позбавлення від спадщини Російської імперії та російськості) та декомунізації (позбавлення від спадщини Радянського Союзу). Ці два процеси серед іншого деякими дослідниками оцінюються як прояви деколонізації України, тобто процесу розриву України як колонії з Росією в різних її політичних утвореннях (Російська імперія, Радянський Союз) як метрополії. Сама ця оцінка стала можливою через зацікавленість українських дослідників таким західним академічним явищем, як постколоніалізм. Якщо б не було цього зацікавлення, то дослідники не говорили б про дерусифікацію та декомунізацію в таких поняттях, як «колоніалізм», «деколонізація», «антиколоніальне», «імперіалізм».

Указана зацікавленість виявляє себе в низці робіт і проєктів, які мали та мають місце в незалежній Україні. Так, наприклад, 2013 року журнал «Схід/Захід» присвятив два випуски темі «Нео-анти-колоніалізм vs Нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі» [9]. У цих випусках були надруковані роботи як українських постколоніальних дослідників (Л. Клименко, М. Рябчука, Г. Черненко, С. Шумлянського й інших), так зарубіжних (К. С. Йобст, Ф. Мюнха, Е. Томпсон та інших). У 2020 році була захищена кандидатська дисертація Н. П. Ковтонюк на тему «Постколоніальне прочитання дискурсу Революції гідності» [4]. У «Віснику НАН України» вийшла стаття українських істориків В. А. Смолія й О. В. Яся «Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму» [8]. В Україні видаються деякі роботи деяких уже «класиків» постколоніалізму (Г. Бгабга, С. Дюрінга, Е. С. Слемона та Г. Тіффін, Г. Чакраворті Співак [1]; В. Саїда [7]; Е. Томпсон [10]; Ф. Фанона [11]). Філософ Тарас Лютий випускає низку статей, присвячених проблемам постколоніалізму в контексті сучасної України [5-6], та читає цілий курс «Постколоніальна теорія» для Культурного

проєкту.¹ Створюється та розвивається проєкт Українського деколоніального глосарія², в межах якого ряд авторів (М. Кардаш, А. Коваленко, Ю. Кравченко, Г. Побережний, М. Шкандрій та інші) публікує статті, так чи так пов'язані з постколоніалізмом. Частково щось подібне робить проєкт «Минуле/Майбутнє/Мистецтво».³ Це – лише крихта того, що зараз відбувається навколо постколоніалізму в Україні.

Певна популярність постколоніалізму в Україні спонукає нас звернутися до вивчення постколоніалізму як певного, на нашу думку, академічного та позаакадемічного явища. Отже, **об'єктом** нашого дослідження є *постколоніалізм*.

Предметом нашого дослідження ми обираємо *методологічні та соціальні виміри постколоніалізму*.

Вибір предмета обумовлює мету цього дослідження, а саме: *проаналізувати методологічні та соціальні виміри явища постколоніалізму*.

Для реалізації поставленої мети нам необхідно розв'язати дві **задачі**. *Перша задача* полягає в *проясненні поняття «постколоніалізм»*. У межах прояснення поняття «постколоніалізм» ми розглянемо поняття, без яких неможливе як саме поняття «постколоніалізм», так і будь-яка розвідка дослідників, які працюють у межах постколоніалізму, а саме: «колонію», «метрополію», «колонізацію», «деколонізацію», «колоніалізм», «неоколоніалізм», «імперіалізм», «антиімперіалізм», «антиколоніалізм» і «європоцентризм».

Друга задача витікає з нашого припущення про те, що дослідники, які працюють у межах постколоніалізму, використовують головні поняття постколоніалізму упереджено та заангажовано, ігноруючи різноманітні лінгвістичні й історичні контексти. Друга задача полягає в спробі встановити причини заангажованості й упередженості постколоніалізму як академічної

---

¹ Дивись про курс на сайті Культурного проєкту: <https://culturalproject.org/postcolonial>

² Див. сайт проєкту Українського деколоніального глосарію: <https://decolonialglossary.com.ua/>

³ Див. сайт проєкту «Минуле/Майбутнє/Мистецтво»: <https://pastfutureart.org/>, розділ «Глосарій».

дисципліни. Для розв'язання цієї задачі ми звернемося до текстів трьох класиків постколоніалізму – Ф. Фанона, Е. В. Саїда та Г. Чакраворті Співак.

У світлі поставлених мети та задач **методологічна база** дослідження має включати: по-перше, *способи прояснення понять*, зокрема через етимологію слів, за якими стоять конкретні поняття, й історичні приклади; по-друге, *герменевтичний метод*, який нам потрібний для інтерпретації змісту текстів класиків постколоніалізму; по-третє, елементи *біографічного методу*, тому що факти біографії класиків постколоніалізму грають не останню роль у баченні об'єкта постколоніалізму самими класиками та навіть у їхній методології.

Структура цієї **роботи** обумовлена метою та задачами дослідження. Робота складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків і списку літератури. *Вступ* містить опис актуальності теми дослідження, об'єкта, предмета, мети та задач, методологічної бази дослідження. *Перший розділ*, «Прояснення поняття “постколоніалізм”», розв'язує першу задачу цього дослідження. *Другий розділ*, «Причини упередженості та заангажованості постколоніалізму», розв'язує другу задачу цього дослідження. Цей розділ складається з трьох підрозділів і висновку розділу. Перший розділ не поділений на підрозділи, тому що не було такої доцільності. *Список літератури* включає 35 найменувань, 13 з яких українською мовою; решта – англійською.

РОЗДІЛ 1. ПРОЯСНЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПОСТКОЛОНІАЛІЗМ»

Ми розпочнемо з прояснення поняття «постколоніалізм» і безпосередньо пов'язаних з ним понять. У цьому моменті ми наслідуємо індійську дослідницю Аню Лумбу, яка розпочала свою роботу «Колоніалізм/постколоніалізм» [26], яка вже стала свого роду класикою постколоніальних студій, з визначення понять «імперіалізм», «колоніалізм», «неоколоніалізм» і «постколоніалізм», однак ми не будемо йти за Лумбою, ми підемо власним шляхом. Визначення понять є звичайним методологічним ходом у дослідженні, за допомогою якого зазвичай задають рамці розгляду та розуміння того, що досліджується: через визначення або наближену до визначення логічну операцію, наприклад, характеристику, відтинається все зайве для певного дослідження та задається перспектива розгляду предмета, певний дослідницький підхід до предмета.

Як Аня Лумба, ми розпочнемо з походження слова «колонія». Слово «колонія» має латинське походження: *colōnia*. Саме слово *colōnia* є утворенням від іншого слова – *colōnus*, яке можна перекласти як «землероб-орендар». Це дозволяє зокрема перекладати *colōnia* як «ферму» [26, р. 19].

Однак, хоч *colōnia* може позначати ферму чи землю, яку віддали в оренду землеробу, *colōnia* все ж таки для римлян була специфічною формою форпосту [19]. Насправді давньоримські колонії виникали в результаті завоювань римлян. Після приборкання ворога у війні римляни створювали *colōnia*, яка водночас була військовою базою, торговим форпостом і землеробським поселенням. Тобто римляни створювали *colōnia* з певною мінімальною інфраструктурою, яка б дозволяла самозабезпечення, ведення торгівлі та/або війни.

Для нас тут важливим є те, що римська *colōnia* передбачає специфічне поняття про колонію та колонізацію, а саме: колонія – це поселення на ворожій території, утворене в результаті війни. Тобто колонія – це результат певного насилля одних людей над іншими людьми. Цей момент є дуже важливим для

постколоніальної теорії. Так, наприклад, Аня Лумба наводить визначення поняття «колонія» з «Оксфордського англійського словника»: колонія – це «поселення в новій країні... сукупність людей, які поселяються у новій локальності (*locality*), утворюючи спільноту, підпорядковану своїй материнській державі чи пов'язану з тою; спільнота, сформована таким чином, складається з первісних поселенців і їхніх нащадків і правонаступників доти, доки зберігається зв'язок з материнською державою» (цит. по: [26, р. 19]). Аню Лумбу це визначення не влаштовує, тому що воно «уникає будь-яких згадок про інших людей, крім колонізаторів, людей, які, можливо, вже жили в тих місцях, де були засновані колонії» [26, р. 9]. Інакше кажучи, для Ані Лумби колонія видається чимось негативним для тих людей, яких колонізували.

Аня Лумба має певне право критикувати визначення «колонії», яке пропонує «Оксфордський англійський словник». Але проти цієї критики виступають мовленнєві звички. Слово «колонія» також вживається задля позначень такого роду поселень, які не були результатом захоплення територій, а, отже, насилля з боку однієї групи людей щодо іншої групи людей. Наприклад, у VIII столітті до нашої ери розпочалася колонізація стародавніми греками надбережжя низки морів, насамперед Середземного та Чорного. Як правило, це була мирна колонізація: мешканці конкретних давньогрецьких полісів – через певні обставини (наприклад, програш у війні, вигнання через певні злочини чи пошук нових торгових шляхів) – мігрували на землі (зазвичай це було надбережжя), які нікому не належали та які ніхто не населяв. На нових землях греки засновували або апойкії (слово *ἀποικία* можна перекласти як «поселення, яке є далеким від дому»), або емпоріони (слово *ἐμπόριον* можна перекласти як «торгове місце» або як «порт»). Останні були торговими точками або факторіями. Перші були поселеннями, які створювалися у відповідності до давньогрецького полісу як до взірця⁴.

Ще одним прикладом може служити Ісландія, яку шведський вікінг

---

⁴ Щодо специфіки колонізації стародавніми греками див., наприклад: [23].

Гардар Сваварсон відкрив у 869 році. У 870 році від Гардара втік вікінг Наттфарі та разом зі своїми трелами (рабами гельського походження) заснував першу колонію вікінгів в Ісландії, відому зараз під назвою «Науттфаравик». З 874 року розпочинається колонізація Ісландії норвежцями на чолі з Інгольфом Арнарсоном, засновником Рейк'явіку. Вікінги прийшли в Ісландію на землі, на яких ніхто не мешкав. Папари, ірландські християнські монахи, залишили Ісландію ще у 800 році, отже, тут не можна говорити про заняття вікінгами земель, на яких уже хтось мешкав.⁵

У 982 році норвезький вікінг Ерік Торвальдсон Рудий змушений був покинути Ісландію. Він відкриває Гренландію та селиться там. На момент колонізації Гренландії Еріком Рудим на острові вже ніхто не мешкав: арктичні народи вже давно або покинули острів, або вимерли. Ескімоси-калааліти заселять Гренландію лише у XIII столітті.⁶

Наведені приклади вказують на те, що можна говорити про два типи колоній. Перший тип колоній – це постійні поселення людей на землі, яка раніше нікому не належала та на якій раніше ніхто не мешкав (до приходу колоністів на цю землю на цій землі не було поселенців). Другий тип колоній – це постійне проживання людей на землі, яка була захоплена в людей, які раніше мешкали на цій землі. Перший тип колонії ми можемо назвати «грецьким», тому що такого типу колонії засновували стародавні греки, хоча вони були не першими, хто засновував такого типу колонії (до них були, наприклад, єгиптяни та фінікійці). Другий тип колонії ми можемо назвати «римським», тому що, як говорилося раніше, римляни засновували колонії на завойованій землі.

Отже, є два типи колоній, а, отже, два підходи до розуміння того, що таке колонія. Щобільше є низка слів, похідних від слова «колонія», а саме: «колонізація», «колоніалізм», «антиколоніальне», «деколонізація»,

---

⁵ Щодо історії колонізації вікінгами Ісландії див., наприклад: [24].

⁶ Щодо історії колонізації вікінгами Гренландії див., наприклад: [17].

«неоколоніалізм», «постколоніалізм» тощо. Значення цих похідних слів і понять, які стоять за цими словами, будуть залежати від того, про який тип колонії ведеться розмова. Так, наприклад, словом «деколонізація» можна позначати або просто перетворення колонії на щось незалежне від того, що називають «метрополією», або боротьбу за незалежність колонії від метрополії.

Треба зазначити, що поняття «колонія» не можливе без поняття «метрополія» (від давньогрецького слова *μητρόπολις*, що перекладається як «материнський поліс», «материнське місто»). Колоністи завжди приходять з метрополії та керуються законами метрополії у новому поселенні. Наприклад, для Ісландії та Гренландії в епоху вікінгів метрополією була Норвегія. Будь-яка деколонізація – це дія, скерована на розірвання зав'язків з метрополією; це така собі дія, скерована на подолання бінарної опозиції «метрополія/колонія». Як приклад, та сама Ісландія стала незалежною державою, тобто припинила бути чиеюсь колонією, у 1918 році, коли Данія визнала Ісландію повністю суверенною та незалежною державою.

Відносно поняття «колонія» потребує прояснення ще один момент. Зазвичай, коли говорять про колонії, люди уявляють собі заморські території насамперед європейських держав, наприклад, Заморські володіння Франції, до яких входять території в Атлантичному, Тихому й Індійському океанах, Французька Гвіана у Південній Америці та території в Антарктиці, на які претендує Франція. Чудовою ілюстрацією цього є стаття українських дослідників Мирослава Шкандрія та Юлії Кравченко, у якій можна прочитати наступне про те, що поняття «антиколоніальний», «постколоніальний» та «деколоніальний» використовуються у «політичній та економічній історії для позначення процесів, що відбувалися в поневолених суспільствах на *заокеанських територіях (курсив наш. – О.К.)* європейських імперій, де титульні нації, які расово відрізнялися від мешканців метрополії, зазнавали експлуатації» [13]. Однак, на нашу думку, колоніями не обов'язково мають вважатися території, які знаходяться за морем або океаном. Римська

колонізація передбачала захоплення зокрема територій, які знаходилися на одному зі Стародавнім Римом континенті. Інакше кажучи, римська держава розширювалася через захоплення сусідніх земель – і цей процес відбувався доти, доки Рим не натрапляв на кордони іншої держави, яка могла дати відсіч Риму, або ж на море; останнє могло передбачати, що експансію треба переносити на заморські землі. І таких прикладів можна навести безліч.

Фактично захоплення сусідніх земель, насильницьке та протизаконне приєднання чужої території (на кшталт анексії) – це форма колонізації. Захоплена та приєднана територія – це колонія. Такого роду уявлення дозволяють, наприклад, говорити про деколонізацію в Україні, яка набуває форм декомунізації, дерусифікації тощо. У такій перспективі та з історичної точки зору можна говорити про те, що Україна чи її різні частини у різний час були колонією Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Російської імперії, Австро-Угорської імперії, Польщі, Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Радянського Союзу.

У цілому, виходячи зі сказаного вище, *колонію* можна визначити як поселення на новій території, яка або раніше комусь належала або ні та на якій раніше, до приходу нових поселенців, або мешкали інші люди або ні, і це поселення має обов'язково підпорядковуватися метрополії, території, з якої прийшли поселенці.

Очевидно, що процес створення та/або встановлення колонії називається «*колонізацією*». Виходячи з типології колоній ми маємо говорити про колонізацію як про опанування нічийної землі (території) та про колонізацію як захоплення чужої землі (території). Щодо останнього ми маємо зробити зауваження про те, що колонізація не завжди є саме захопленням чужої землі; вона може бути здобуттям чужої землі за допомогою інших засобів. Наприклад, у 1868 році Сполучені Штати Америки придбали в Російській імперії Аляску, яка фактично була російською колонією у Північній Америці. Важливо додати, що Російська імперія колонізувала Аляску, коли на ній вже мешкали інуїти й

алеути. (Тобто це була насильницька колонізація, яка певною мірою була продовженням російської колонізації Сибіру, відомої в історіографії під назвою «Підкорення Сибіру»). Звісно з переданою землею Сполучені Штати Америки одержали інуїтів і алеутів. Так чи так ми можемо говорити про два типи колонізації, умовні «грецький» і «римський».

Необхідно розрізняти поняття «колонізація» й «окупація». Колонізація передбачає створення постійного місця проживання (поселення) на новій землі та встановлення певного суверенітету над цією землею, обживання певної території. Окупація (від латинського слова *occupatio*, яке можна перекласти як «захоплення») – це, як правило, тимчасовий «ефективний контроль держави (або декількох держав) над територією, на яку ця держава не має суверенного права, без волі суверена цієї території» [15, р. 1]. Колонізація передбачає наявність зв'язків між метрополією та колонією у вигляді приєднання певної території, а окупація – ні.

Процесом, який є зворотним для колонізації, є **деколонізація**. Слово «деколонізація» вигадав німецький економіст Моріц Юліус Бонн у 1932 році. Спеціально для американської «Енциклопедії соціальних наук» він написав статтю «Імперіалізм». У цій статті Бонн зокрема описав ситуацію, яка склалася після Першої світової війни: «Перетворення імперіалізму на різновид племінного (расового) націоналізму серед правителів викликало підйом подібного трайбалізму серед тих, ким правлять і хто починає заперечувати вищість або цінність культури імперіалістичної влади та норовити позбутися її. Антиколоніальний хрестовий похід проти центральної влади отримав чудову можливість. Прагнення підвладних народів звільнитися від своїх же панів уже не можна було придушити після того, як пани теоретично розв'язали світову війну за визнання права на повну свободу. Ці підвладні національності вимагали тих самих прав, для захисту яких їх просили вступити до армії. Політичний імперіалізм став суперечливим» [16, р. 612]. Можна сказати, що цей «антиколоніальний хрестовий похід» був результатом розробки та

поширення вчення про права та свободи людини, вчення, яке створили європейці, причому ймовірно серед цих європейців були колонізатори чи прихильники колоніалізму. Вчення про права та свободи людини виходить між іншим з рівності усіх людей, тому не дивно, що відповіли позитивно на питання: «Якщо європейці мають права та свободи, то чому їх не повинні мати неєвропейці?»

Далі ми можемо прочитати у Бонна: «По всьому світу розпочався період контрколонізації⁷, і деколонізація стрімко просувається. Цей рух не обмежується боротьбою залежних народів за самоврядування, а проявляється в таких колишніх колоніях, як країни Балтії та Мексика, де корінні мешканці витісняють з економічної та політичної влади нащадків чужоземних завойовників» [16, р. 612].

Утім поняття «деколонізація» набуло поширення лише після Другої світової війни. Особливу роль у цьому зіграло здобуття незалежності Індією у 1947 році [20, р. 132]. Як указує американський дослідник індійського походження Субраманіан Шанкар, протягом тридцяти років після здобуття незалежності Індією від Британської імперії «деколонізація» «стала загальним терміном для позначення подібного відходу різноманітних форм європейської політичної й економічної влади з інших колоній по всьому світу. Наразі це поняття здебільшого використовується для позначення історичної трансформації Голландської, Португальської, Французької та Британської імперій в Азії, Африці та Карибському басейні» [20, р. 132].

У «Словнику постколоніальних студій» ми зустрічаємо наступне визначення поняття «деколонізація»: «Цей термін відсилає водночас до втрати колоніально-імперського зв'язку та контролю європейських націй над поселеннями та колоніями у Північній і Південній Америці (з кінця XVIII століття та протягом XIX століття) та до культурно сфокусованих процесів,

---

⁷ Моріц Юліус Бонн у 1927 році вигадав німецьке слово *Gegenkolonisation*, яке англійською мовою він сам у різних текстах перекладав або як *contra-colonization* 'контрколонізація', або як *decolonization* 'деколонізація'. Фактично для Бонна «контрколонізація» та «деколонізація» – це синоніми (див.: [35]).

згідно з якими колишні колонії, особливо азійські та південноамериканські нації, шукають способи досягти інтелектуальної, філософської та політичної незалежності від європейців і європейської спадщини» [27, р. 45], наприклад, у вигляді культурно-інтелектуально-політичної спроби позбутися колоніальних форм мислення [27, р. 45].

Зі сказаного для нас важливим є те, що, по-перше, деколонізація – це руйнація зв'язків між метрополією та колонією (це – важлива умова перетворення колонії на щось самостійне) та, по-друге, сучасні дослідники у сфері постколоніальних студій поняття «деколонізація» прив'язують до колонізаційних і імперських практик європейських країн. У такому випадку «деколонізація» – це поняття, яке є визначально налаштованим критично проти Європи й її культури; воно – антиєвропоцентричне.

Ми маємо наголосити, що деколонізацію не обов'язково розуміти у прив'язці до європейської культури; деколонізація – це процес втрати зв'язків між метрополією та колонією. Теоретично колонія може припинити бути колонією у випадку, коли її метрополія припиняє своє існування.

Окрім «деколонізації», є ще слово «антиколоніальне». Від нього можна утворити слово «**антиколонізація**». На перший погляд, «деколонізація» й «антиколонізація» – це синоніми⁸. Але ми вважаємо, що це так лише на перший погляд. Уперше слово «антиколоніальне» було вжито у британській газеті *Evening Mail* у 1791 році, у замітці, присвяченій повстанню рабів у Санто-Домінго на острові Гаїті [14]. Це повстання, відоме в історіографії як «Гаїтянська революція», було позначено як антиколоніальне: повсталі раби боролися проти французьких колонізаторів. До речі, однією з причин «Гаїтянської революції» було розповсюдження серед гаїтянських рабів «Декларації прав людини», розробленою французькими просвітниками та

---

⁸ Слово «антиколонізація» утворено з давньогрецького префіксу *ἀντί* 'проти' та латинського іменника *colōnia*. Взагалі коректніше було б під час утворення нового слова використати латинський префікс *contra* 'проти'. Тоді б ми мали «контрколонізацію», слово, вигадане Моріцем Юліусом Бонном. Однак ми бачили, що для Бонна «контрколонізація» – це синонім «деколонізації». І взагалі слово та поняття «контрколонізація» не прижилися в академічній літературі – і не лише в ній.

революціонерами. Знову ми зіштовхуємося з європейським вченням про права та свободи людини.

Перше вживання слова «антиколоніальне» вказує на те, що антиколоніальне пов'язано з боротьбою проти колонізаторів і метрополії. Мета антиколоніалізму – це боротьба за незалежність від метрополії, за те, щоб певна територія більше не була колонією. Коли колонія отримує незалежність і самостійність, антиколоніалізм припиняє власне існування. Щодо деколонізації ми з певністю цього сказати не можемо, тому що можна політично й юридично розірвати зв'язки з метрополією, але не зробити цього культурно: деколонізація на рівні культури може продовжуватися після отримання незалежності колонією.

Антиколонізація, можна так сказати, є боротьбою за політичну й юридичну незалежність колонії від метрополії. Під юридичною незалежністю тут ми маємо на увазі встановлення власного права в колонії та визнання колонії незалежною та суверенною державою з боку інших держав, передусім материнської. Деколонізація – це процес розірвання будь-яких зв'язків колонії з метрополією. Цей процес може включати антиколоніальну боротьбу. По суті, антиколонізація – це політична й юридична деколонізація. Тобто поняття «деколонізація» за обсягом є ширшим, ніж поняття «антиколонізація».

Часто антиколоніалізм заявляє себе як те, що протистоїть імперіалізму, – і через це він ототожнюється з антиімперіалізмом. Тут потрібні деякі пояснення. Само слово «імперіалізм» виникає наприкінці 1879-х років серед опонентів британського прем'єр-міністра Бенджаміна Дізраелі, який вважав, що володіння Британською імперією колоніями є чимось економічно недоцільним [30]. Серед противників Дізраелі слово «імперіалізм» вживалося у позитивному значенні: вони бачили в імперіалізмі форми філантропії, ідеалізму, цивілізаторству та власних інтересів Британської імперії [30].

Негативних конотацій слово «імперіалізм» почало набувати завдяки роботам Карла Маркса, Джона Е. Гобсона та Володимира Леніна, причому

імперіалізм почали пояснювати через капіталізм і аристократію. Звідси: критика імперіалізму, як правило, супроводжується критикою капіталізму та, якщо необхідно, аристократії.

Критика імперіалізму, зокрема з боку Джона Е. Гобсона, привела до появи слова «*антиімперіалістичний*» у 1898 році в Сполучених Штатах Америки. Під час Іспансько-американської війни більшість активістів підтримала війну США проти Іспанії як справедливу, але ця більшість виступила проти анексії певних територій, зокрема Філіппін. Для того, щоб протистояти цій анексії, була створена Антиімперіалістична ліга, в яку увійшли такі відомі американці, як Ендрю Карнегі, Генрі Джеймс, Вільям Джеймс і Марк Твен. Антиімперіалістична ліга проголосила наступне: «Ми вважаємо, що політика, відома як імперіалізм, є ворожою до свободи та тяжіє до мілітаризму, зла, від якого наша слава була вільна. Ми шкодуємо, що в країні Вашингтона та Лінкольна виникла необхідність знову підтвердити, що усі люди, незалежно від раси чи кольору, мають право на життя, свободу та прагнення до щастя. Ми стверджуємо, що уряди отримують свої справедливі повноваження зі згоди керованих. Ми наполягаємо на тому, що підкорення будь-якого народу є “злочинною агресією” та відкритою нелояльністю до відмінних принципів нашого уряду... Ми щиро запрошуємо до співпраці всіх чоловіків і жінок, які залишаються вірними Декларації незалежності та Конституції Сполучених Штатів держави» [29]. З проголошеного Антиімперіалістичною лігою можна побачити, чим вважався імперіалізм, а саме: приєднанням чужих територій, мілітаризмом і порушенням людських прав і свобод. Відповідно до цього антиімперіалізм, серед іншого, є критикою мілітаризму, агресивного захоплення територій і порушень прав і свобод.

У підсумку: якщо антиколоніалізм є тотожним антиімперіалізму, то він не лише є боротьбою за свободу колоній від метрополії (яка тут ототожнюється з імперією), а також є боротьбою проти капіталізму та за рівність усіх людей у правах і свободах.

Ми підійшли до важливого поняття «колоніалізм». Уперше слово «*колоніалізм*» зустрічається в тексті 1853 року «Візит леді на золотодобувні копальні в Австралії у 1852-1853 роках» Еллен Клейсі. У цьому тексті, в якому описується подорож авторки до австралійських копальнь, є слово «колоніалізм» у значенні говірки чи сленгу, притаманного людям, які мешкають в колоніях, у цьому випадку – в Австралії [18, р. iv].

Слово «колоніалізм» набуло нового значення завдяки Ернесту Ренану у 1871 році. Ренан не знав такого слова як «імперіалізм» (і не міг знати, бо його ще не вигадали британці). Він змушений був запропонувати власне слово та поняття з наданням наступного обґрунтування: «Відродження нижчих або вироджених рас вищими расами є частиною провіденціального порядку речей для людства... *Regere imperio populos* (“керувати людством і змусити світ підкорятися”) – це наше покликання. Вилийте цю всепоглинаючу діяльність на країни, які, як і Китай, голосно волають про іноземне завоювання. Перетворіть авантюристів, які бентежать європейське суспільство, на *ver sacrum* (“священну весну”), орду, подібну до франків, лангобардів або норманів, і кожна людина буде на своєму місці. Природа створила расу робітників, китайську расу, яка має чудову вправність рук і майже не відчуває честі; керуй ними справедливо, стягуючи з них, в обмін на благословення такого уряду, достатню допомогу для переможної раси, і вони будуть задоволені; раса землеробів, негри; стався до неї з добротою та людяністю, і все буде, як треба; раса панів і воїнів, європейська раса... Нехай кожен робить те, для чого він створений, і все буде добре» (цит. по: [32, р. 418-419]). В Ернеста Ренана «колоніалізм» набув расового забарвлення, причому європейська раса була проголошена найвищою расою, завданням якої є підкорення інших рас і, можна сказати, їх цивілізування. У цьому моменті «колоніалізм» зликовується з «імперіалізмом».

Також треба зазначити, що в сучасних постколоніальних студіях «колоніалізм» і «імперіалізм» часто розглядають разом з поняттям «*європоцентризм*» (в інших написаннях: євроцентризм). Хуаніта Сундберг

характеризує європоцентризм наступним чином: «Європоцентризм по-різному визначали як ставлення, концептуальний апарат або набір емпіричних переконань, які формують Європу, як основний двигун і архітектора світової історії, носія універсальних цінностей і розуму, а також вершину і, отже, модель прогресу та розвитку. У європоцентричних наративах перевага Європи є очевидною в її досягненнях в економічних і політичних системах, технологіях і високій якості життя, якою користуються її суспільства» [34, р. 638]. Згідно з Сундбергом, «у конвенційних європоцентричних оповіданнях Європа – це інженер і архітектор сучасних (*modern*) агрокультурних, культурних, економічних, політичних і наукових інновацій, серед яких капіталізм і демократія, та індустріальних, медичних і зелених революцій. Концепти на кшталт “підйом Європи” та “Європейське чудо” виражають європоцентричні моделі історії та розвитку» [34, р. 638]. Сундберг зауважує, що «так званий “підйом Європи” пояснюють вищими соціальними та навколишніми якостями, які вважаються внутрішньо притаманними їй: винахідливість, раціональність, здатність до абстрактного мислення, спрямованість назовні, волелюбність, а також сприятливі кліматичні та географічні умови. Вважається, що багато з цих культурних рис успадковані від біблійних земель і стародавніх Греції та Риму, які вважаються прабатьківщинами Європи, хоча найвищого розвитку вони досягли спочатку в імперській Англії, а потім – у Сполучених Штатах Америки; звідси – поняття “Євро-Американізм”» [34, р. 638]. Сундберг наголошує на тому, що «європоцентризм є чимось більшим, ніж банальним етноцентричним упередженням, оскільки він тісно пов’язаний із насильством та асиметрією колоніальних та імперських зіткнень і справді сформований у них. Європоцентризм – це те, що робить це насильство не тільки можливим, але й прийнятним або виправданим» [34, р. 638].

Українська дослідниця Марія Кардаш вважає євроцентризм комплексом уявлень, «пов’язаних зі сприйняттям Європи (яка радше репрезентує західну культуру в цілому як виняткового лідера глобального суспільства,

універсальної моделі розвитку для інших регіонів планети, а також незаперечного авторитета у продукуванні знань» [3]. Кардаш указує на те, що характерною рисою євроцентричного світогляду є «своєрідне відчуження Європи від решти світу як на ментальній мапі, так і на осі часу, в основі якого лежить відчуття, нібито історичні події, що відбуваються в Європі, не мають істотного зв'язку з глобальними. Класичний приклад: уявлення про Європу як про “колиску” просвітництва й індустріалізації без урахування того, що прискорений економічний і соціальний розвиток європейських метрополій був прямим наслідком їхньої колоніальної експансії та екстракції ресурсів із завойованих територій» [3].

Можна бачити в європоцентризмі (євроцентризмі, західоцентризмі, євроамериканізмі) відлуння расової теорії, яка лежить в основі європейського колоніалізму й імперіалізму та згідно з якою білий європеець, насамперед з таких країн як Великобританія та Франція, уособлює собою расу, яка переважає над іншими расами на різних рівнях (усе відповідно до теорій таких інтелектуалів, як Ернест Ренан).

Треба звернути увагу ще на один момент. Маргарет Кон і Кавіта Редді наголошують на концептуальній і термінологічній складності роз'єднання понять «колоніалізм» і «імперіалізм»: «Складність визначення поняття “колоніалізм” пов'язана з тим, що це поняття часто використовують як синонім до “імперіалізму”. І колоніалізм, і імперіалізм є формами завоювання, які, як припускається, принесли Європі економічну та стратегічну користь. Поняття колоніалізму часто використовується для опису поселень у Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії, Алжирі та Бразилії, місць, які контролювали велике населення постійних жителів Європи. Поняття імперіалізму часто описує випадки, коли іноземний уряд керує територіями без значного поселення; типовими прикладами є боротьба за Африку наприкінці XIX століття й американське панування на Філіппінах і Пуерто-Ріко» [25]. Проблема полягає в тому, що конкретні історичні приклади показують, що в самих колоніях усе є

неоднорідним: десь великі поселення європейців, а десь – просто контроль з боку європейців.

Через складнощі з проведенням розрізнення між «колоніалізмом» і «імперіалізмом» дослідники часто звертаються до етимології. Чудовим прикладом цього є згадувана Аня Лумба. «Поняття колонії походить від латинського слова *colōnus*, яке позначає землероба. Цей корінь нагадує нам, що практика колоніалізму зазвичай передбачала переселення населення на нову територію, де прибулі жили як постійні поселенці, зберігаючи політичну відданість своїй країні походження. Імперіалізм, з іншого боку, походить від латинського слова *imperium*, яке означає “наказувати”. Таким чином, поняття імперіалізму привертає увагу до того, як одна країна здійснює владу над іншою, незалежно від того, чи це поселення, суверенітет або непрямі механізми контролю» [25]. Проблема зі зверненням до етимології, на нашу думку, полягає у тому, що дослідники, які працюють у межах постколоніальних студій, не беруть до уваги контексти, в яких вживалися слова *colōnia* й *imperium*. Як ми вже зазначали, *colōnia* була не лише землеробським поселенням, але вона могла водночас виконувати роль військової бази та торгового форпосту. Щобільше *colōnia* була результатом завоювання. І щобільше, з I століття до нашої ери Рим встановлював колонії вже в статусі імперії. Тут уже римська колонізація збігається з розширенням Римської імперії.

Ще однією проблемою з етимологією є те, що дослідники, які працюють у межах постколоніальних студій, коли говорять про імперію, згадують «непрямі механізми контролю». Ось ці «механізми» є суто імперіалістичними механізмами чи їх можуть використовувати інші «системи»? У такий спосіб ми підійшли до ще одного важливого для постколоніальної теорії поняття – «неоколоніалізм».

Слово «*неоколоніалізм*» походить від слова «неоколоніалістичний», яке вигадав Жан-Поль Сартр у 1956 році. У своїй статті «Колоніалізм – це система» Сартр написав наступне: «Я волів би вас застерегти про те, що можна було б

позначити як “неоколоніалістична містифікація” (*mystification néo-colonialiste*). Неоколоніалісти вважають, що є добрі колоністи та є дуже злі колоністи та що це провина останніх у тому, що становище колоній погіршилося. Містифікація полягає у наступному: вас водять по Алжиру, вам люб’язно показують жахливе нещастя людей, розповідають про приниження, яких злі колоністи заподіюють мусульманам. А потім, коли ви сильно обурюєтеся, ми додаємо: “Ось чому найкращі алжирці взяли за зброю: вони більше не витримали”» [33, р. 30]. Сартр же вказує на те, що у французько-алжирській війні винні всі колонізатори; немає різниці, чи колонізатор – добрий або злий, важливо, що він – колонізатор. Фактично для Сартра неоколоніалізм – це нова обгортка для колоніалізму (й імовірно імперіалізму) та це такий хитрий спосіб виправдати колоніалізм і наявність у Франції колоній.

Кваме Нкрума, президент Гани та популяризатор концепції Пан-африканізму, взяв на озброєння поняття «неоколоніалізм», проробив його та популяризував. Далі – буде стисле переоповідання роботи Нкруми «Неоколоніалізм» 1965 року [28]. Нкрума вважав, що неоколоніалізм частково є планованою політикою, яку проводять просунуті держави, щоб впливати на розвиток країн, і при цьому він є продовженням колишніх практик колоніалізму й імперіалізму. Тобто Нкрума продовжує думку Жан-Поля Сартра. Однак Нкрума прив’язує до цієї думки тезу Володимира Леніна, згідно з якою імперіалізм є вищою стадією розвитку капіталізму. Для Нкруми неоколоніалізм є фінальною стадією капіталізму.

Нкрума дає власне пояснення появи неоколоніалізму. Згідно з Нкрумою, наприкінці 1950-х років стало очевидним для імперій, що вижили, що формальний колоніалізм необхідно прибрати. Британці та французи вирішили модифікувати стосунки між ними та їхніми колоніями та привести ці стосунки у відповідність до вимог мультинаціонального капіталізму. Португальці не спроміглись це зробити, тому що їм на це просто не вистачило ресурсів.

Нкрума вважав, що неоколоніальна стадія є найнебезпечнішою та

найгіршою формою імперіалізму, тому що ті, хто проводять неоколоніальну політику, показують, що за нового порядку влада нізачо не відповідає, а ті, кого експлуатують, навіть не можуть сказати, чому вони страждають. При колоніалізмі й імперіалізмі колонізатори несли певну відповідальність, механізми експлуатації були прозорими та колонізовані навіть могли сподіватися на якусь справедливість. При неоколоніалізмі все це відсутнє. Методи неоколоніалізму є більш хитрими, неочевидними та різноманітними; вони зачіпають не лише економіку, але також політику, релігію, ідеологію та культуру. Нкрума вказує на два принципи, які надихали ранній капіталізм: підкорення робітничого класу та відсторонення держави від участі в управлінні підприємствами. Неоколоніальний капіталізм відкидає ці два принципи та замінює їх на принцип «Держава загального добробуту», який ґрунтується на високому рівні життя робітничого класу та державному регулюванні капіталізму всередині країни. Це дозволило розвинути країнам експортувати свої внутрішні проблеми та перенести конфлікт між багатими та бідними з національної на міжнародну арену.

Отже, неоколоніалізм – це нова, більш хитра форма колоніалізму: колонії отримують політичну незалежність у результаті антиколоніальної боротьби, але це не означає, що вони отримали незалежність економічну, культурну, релігійну, ідеологічну тощо; певна залежність колонії від метрополії залишається завдяки насамперед капіталізму. Це означає, що колишні колонії процес деколонізації не закінчили. Вони опинилися в стані постколоніальності, в якому деколонізація ще триває.

Ось ми і підійшли до поняття «*постколоніалізм*». Перше, на що треба звернути увагу, це те, що «постколоніалізм», «постколоніальна теорія», «постколоніальні студії» та «постколоніальний дискурс» є синонімами. На це вказує Субраманіан Шанкар [20, р. 360]. Усі ці слова та словосполучення позначають певний науковий і філософський, можна сказати академічний феномен. У «Словнику постколоніальних студій» можна прочитати про те, що

спочатку «постколоніалізмом» позначали «історико-матеріальну зміну в політичному статусі країни: “після колоніалізму”» [27, р. 122]. Але у 1980-х роках словом «постколоніалізм» почали позначати способи прочитання й інтерпретації, теорію та методологію⁹, «які досліджують природу євро-американського завоювання, домінування й експлуатації країн і культур у Південній Америці, Азії, Африці та таких регіонах, як Канада й Австралія» [27, р. 122]. Тобто «постколоніалізм» став синонімом до «постколоніальної теорії», «постколоніальних студій» і «постколоніального дискурсу».

Зазначається, що модус домінування, притаманний євро-американським націям в Америці, Азії й Африці «у постколоніальному дослідженні відстежується як в історичному аспекті (період європейських імперій), так у сучасному аспекті (неоколоніалізм)» [27, р. 122]. Тому для постколоніальних студій так важливо розібратися з тим, що таке колоніалізм і неоколоніалізм, а також з процесами, які пов’язані з ними, наприклад, колонізацією, антиколонізацією та деколонізацією. Не оминає постколоніалізм і поняття, які супроводжують поняття «колоніалізм» і «неоколоніалізм», а саме – «імперіалізм» і «європоцентризм».

Також підкреслюється, що «постколоніалізм є академіко-культурним компонентом стану постколоніальності» [27, р. 122]. Таким чином вводиться поняття постколоніальності¹⁰, за яким, імовірно, стоїть певний стан країни, яка припинила бути політично колонією. Щобільше постколоніалізм як певна теорія та певний дискурс є невід’ємною частиною постколоніальності: він постає як форма/інструмент саморефлексії постколоніальності: «Він представляє теоретичний підхід з боку колишніх колонізованих, підлеглих та

⁹ За аналогію поняття «колоніалізм» можна характеризувати як певні способи прочитання й інтерпретації, теорію та методологію євро-американського завоювання, домінування й експлуатації країн і культур у Південній Америці, Азії, Африці з позиції євро-американських націй. Постколоніалізм – це погляд колонізованих, а колоніалізм – це погляд колонізаторів і колоністів.

¹⁰ Пропонування постколоніальною теорією поняття «постколоніальність» для позначення певного стану колонії, яка набула самостійності та незалежності від метрополії, дозволяє запропонувати – за аналогією – таке поняття, як «колоніальність» для опису політичного, економічного та культурного стану колонії під владою метрополії, та «доколоніальність» для опису політичного, економічного та культурного стану колонії до того, як вона власне стала колонією.

історично пригноблених у літературно-культурних студіях, що ґрунтується на певній політичній позиції і використовує призму раси та історичного контексту колоніалізму для аналізу текстів, а також прагне створити критичний коментар, який служить актом культурного спротиву домінуванню євро-американських епістемічних та інтерпретаційних схем» [27, р. 122]. Інакше кажучи, постколоніалізм є не просто формою чи інструментом саморефлексії постколоніальності, але також він є формою чи інструментом боротьби з колоніалізмом і неоколоніалізмом або їхніми рештками чи спадщиною. Тобто постколоніалізм виконує роль деколонізатору – і цей деколонізатор завжди упереджений, заангажований.

Якщо предметом вивчення постколоніалізму є серед іншого колоніалізм, то ми маємо тоді наголосити на тому, що звернення дослідників, які працюють у рамках постколоніальної теорії, наприклад, Ані Лумби, до етимології слова «колонія» є методологічною помилкою. Поняття «постколоніалізм», так само як поняття «неоколоніалізм», «антиколонізація», «деколонізація», «імперіалізм» і «антиімперіалізм», прив'язано саме до поняття «колоніалізм» і ймовірно походить від нього. Звернення до етимології «колонії», нехай навіть задля розв'язання проблеми розрізнення понять «колоніалізм» і «імперіалізм», є «розмиванням» як самого поняття «постколоніалізм», так і понять «колоніалізм», «неоколоніалізм», «антиколонізація», «деколонізація», «імперіалізм» і «антиімперіалізм», – про це ми говорили протягом усього цього розділу.

Постколоніальна теорія має виходити з того, що колоніалізм – це конкретний історико-політико-культурний феномен і що колоніалізм – це форма імперіалізму та капіталізму з європоцентризмом як власної «надбудови». Справа в тому, що колоніалізм – це сукупність уявлень, теорій і практик колонізаторів (колоністів) відносно колонізованих. У межах постколоніальної теорії важливими для дослідження визнаються такі практики колонізаторів, які передбачали дискримінацію, експлуатацію та гноблення колонізованих, а також

нав'язування власного бачення світу, власної культури (у широкому значенні¹¹) та власних порядків серед колонізованих.

Колоніалізм необхідно розглядати у лютуванні з імперіалізмом, капіталізмом і європоцентризмом. Ми бачили, що слово/поняття «імперіалізм» виникає в середовищі критиків британського прем'єр-міністра Дізраелі, який виступав проти колоніальної політики Британської імперії. Дізраелі, іншою мовою, був противником колоніалізму. Противники Дізраелі, навпаки, стояли твердо за колоніалізм і як аргумент наводили поняття імперіалізму, імовірно за яким стояв цілий комплекс уявлень про велич Британської імперії й англійців.

Виходячи з того, що колоніалізм був підтриманий європейськими інтелектуалами, такими як Ернест Ренан, і пояснений або обґрунтований через расову теорію, можна припустити, що імперіалізм саме у такий спосіб одержав своє пояснення/обґрунтування у расовій теорії.

Імперіалізм як певна система теорій і практик одержав критику у вигляді антиімперіалізму. Цьому добре посприяли марксистичні, особливо Володимир Ленін. У 1917 році він випустив, як він вважав, продовження «Капіталу» Карла Маркса – «Імперіалізм як вища стадія капіталізму». У цій роботі Ленін вивчав перехід капіталізму кінця XIX століття – початку XX століття від стадії первинного накопичення капіталу до стадії монополістичного капіталізму, який Ленін позначив як «імперіалізм». Згідно з Леніним, характерними рисами імперіалізму як вищої стадії капіталізму є панування монополій і фінансового капіталу, значна роль виводу капіталу, поділ світу між міжнародними трестами та поділ усієї території Землі «шістьма великими державами» (Великобританією, Францією, Німеччиною, Сполученими Штатами Америки, Росією та Японією) (див.: [22]).

І. зрештою, через те що імперіалізм як певну стадію капіталізму пояснюють через діяльність європейських держав (Великобританії, Франції,

---

¹¹ Під «культурою» у широкому значенні ми розуміємо все, що було створено людиною взагалі. «Культура» тут є синонімом «штучної природи»

Німеччини, Росії), держави, яка була створена європейцями (Сполучених Штатів Америки), та держави, яка наслідувала теорії та практики європейського імперіалізму (Японії) колоніалізм прив'язується до європоцентризму.

Сказане вище підтверджують самі дослідники. Ось – показовий приклад: стаття українських дослідників Мирослава Шкандрія та Юлії Кравченко, яку вони написали для «Українського деколоніального глосарію». Шкандрій і Кравченко пишуть: «Поняття “антиколоніальний”, “постколоніальний” та “деколоніальний” використовувалися в політичній та економічній історії для позначення процесів, що відбувалися в поневолених суспільствах на заокеанських територіях європейських імперій, де титульні нації, які расово відрізнялися від мешканців метрополії, зазнавали експлуатації. В останні десятиліття в літературознавстві та культурології ці терміни вживаються для аналізу психологічних бар'єрів і комплексів, сформованих імперською політикою, а також для аналізу боротьби за ментальну та культурну емансипацію» [13]. І далі Шкандрій і Кравченко визначають «антиколоніальне» як «відмову від імперських тропів, що виражається у спротиві стереотипам, які принижують; антиколоніальна поведінка ставить під сумнів аргументи імперського нарративу» [13]; «постколоніальне» як «відхід від залежності бінарних позицій на зразок “центр – периферія”, “імперія – колонія”, “висока культура – народна культура”» [13], зазначаючи при цьому, що «часто постколоніальний підхід виявляється в деконструюванні імперського, висміюванні форми його вираження, переносі ці форми у ширший порівняльний контекст» [13] тощо; та «деколоніальне» як «процес формування та утвердження емансипованої свідомості поневоленої в минулому нації. Точкою відліку стає власна історія, культура, мова. На цьому етапі активно досліджується та конструюється власна ідентичність. Звільнивши свою уяву від обмежень, накладених імперським правлінням, ця ідентичність тепер розвиває нові, інноваційні культурні коди, які є дезорієнтувальними та незрозумілими

для старого імперського менталітету» [13].

Наш розбір понять, пов'язаних з поняттям «постколоніалізм», добре виявляє упередженість і заангажованість дослідників, які працюють у постколоніальних студіях, а також те, що ці упередженість і заангажованість дослідників спричиняють певні суперечності, принаймні у концептуальному та методологічному плані. Так, дослідники не завжди беруть до уваги контексти, в яких виникають і використовуються ті чи ті поняття. Робота з поняттям «колонія» це добре показує. Ми бачили, що слово «колонія» може мати нейтральне значення. Якщо такі слова, як «колоніалізм», «деколонізація», «антиколонізація» і «постколоніалізм» походять від слова «колонія» та «колонія» розуміється нейтрально, то ці похідні слова будуть мати інші, більш нейтральні значення. Наприклад, «антиколонізація» може розумітися як критика необхідності створення метрополією нових колоній (достатньо вже тих, що є); «деколонізація» – як згортання колоній; «постколоніалізм» – як становище поселення, яке через якісь обставини лишилася зв'язків з метрополією (наприклад, метрополія припинила своє існування); «колоніалізм» – як система політичного, економічного та культурного упорядкування в колонії (і не обов'язково це впорядкування має бути насильницьким й експлуаторським). Дослідники, які працюють у постколоніальних студіях, беруть до уваги лише негативне значення цього слова та працюють з ним.

Щобільше упередженість і заангажованість дослідників, які працюють у межах постколоніальних студій, виявляється у відборі історичного матеріалу: вони ігнорують зокрема такі історичні приклади колонізації, які ми наводили у цьому розділі, – приклади давньогрецької та норманської колонізації. Ігнорування такого роду також спричиняє однобоку інтерпретацію поняття «колонія» та похідних від нього понять.

У *підсумку* ми маємо сказати наступне:

1. За поняттям «постколоніалізм» стоять певні способи прочитання й інтерпретації, теорія та методологія дослідження природи насамперед євро-

американської колонізації й експлуатації територій у Південній Америці, в Азії й Африці та культур людей, що проживали на цих територіях.

2. «Постколоніалізм», «постколоніальна теорія», «постколоніальні студії» та «постколоніальний дискурс» – це тотожні поняття.

3. Постколоніалізм мислиться як академіко-культурний компонент постколоніальності. Постколоніальність – це певний соціокультурний стан, у якому опинилася певна територія після того, як вона припинила існувати як колонія у політичному плані, та люди, що мешкають на цій території.

4. Постколоніалізм є не лише певною теорією, а також формою (чи інструментом) саморефлексії постколоніальності та формою (чи інструментом) боротьби з колоніалізмом, неокolonіалізмом, імперіалізмом, капіталізмом і європоцентризмом або їхніми залишками чи спадщиною. Постколоніалізм – це дискурсивний деколонізатор в епоху постколоніальності.

5. Поняття «постколоніалізму» нерозривно змістовно пов'язано з поняттями «колонія», «колонізація», «деколонізація», «колоніалізм», «антиколоніалізм», «неокolonіалізм» і навіть «імперіалізм», «антиімперіалізм» і «капіталізм» і їхніми тлумаченнями. Як правило, дослідники, які працюють у межах постколоніалізму, є упередженими й заангажованими, тобто такими, які ігнорують певні лінгвістичні й історичні контексти, факти та матеріал. Останнє змушує задумуватися про об'єктивність постколоніалізму як академічної дисципліни, а, отже, сумніватися в результатах, які здобуває ця дисципліна.

Виходячи зі сказаного, подальшою задачею нашого дослідження має бути з'ясування причин упередженості та заангажованості постколоніалізму.

РОЗДІЛ 2.

ПРИЧИНИ УПЕРЕДЖЕНОСТІ ТА ЗААНГАЖОВАНOSTІ ПОСТКОЛОНІАЛІЗМУ

Ми вважаємо, що причини упередженості та заангажованості постколоніалізму треба шукати не тільки в негативній спадщині європейського колоніалізму, адже це певною мірою очевидна причина, але також у началах постколоніалізму як академічної дисципліни. Для цього нам потрібно звернутися до концепцій тих дослідників, які стояли у джерел постколоніалізму. Як правило, до лав «засновників» постколоніалізму зараховують Франца Фанона, Едварда В. Саїда та Гаятрі Чакраворті Співак. Усі ці «засновники» – не представники білих європейців: Франц Фанон вважався креолом¹², Едвард В. Саїд був арабом-палестинцем, який отримав американське громадянство, а Гаятрі Чакраворті Співак є індією, яка також отримала американське громадянство. З «засновниками» ситуація така, що походження та біографія тут мають велике значення. У протилежному випадку до «засновників» постколоніалізму можна було б записати, наприклад, Жан-Поля Сартра, який багато чого зробив для деколонізації Африки в інтелектуальному плані (див. з цього приводу: [31]).

2.1. Концепція деколонізації Франца Фанона

Франц Фанон народився у французькій колонії Мартиніка у 1925 році. Він був нащадком африканських рабів, завезених французькими колонізаторами на острів Мартиніка. Брав участь у Другій світовій війні в лавах французьких збройних сил. Здобув університетську освіту у сфері медицини, зокрема психіатрії [27, р. 164].

Расизм і колоніалізм французів, який Фанон, пережив на власній шкурі на Мартиніці, в армії та у Парижі, привели його до написання першої книжки,

---

¹² У Франції креолами називають темношкірих іммігрантів із заморських департаментів (переважно з Мартиніки та Гваделупи).

«Чорна шкіра, білі маски» (*Peau noire, masques blancs*), у 1952 році, яку французька влада заборонила моментально після виходу. У цій книжці [21] Фанон намагався дослідити психіку темношкірих, які мешкали у Франції та її колоніях. Для цього він використав цілий набір дослідницьких інструментів, створених в Європі: психоаналіз, екзистенціалізм, феноменологію, марксизм і гегельянство. Якщо дуже стисло, у книжці «Чорна шкіра, білі маски» Фанон вивчає пригноблену темношкіру людину, яку сприймають як меншу істоту в світі білих людей. Фанон указує на те, що білі та чорні розмежовані попри те, що вони живуть на одній землі. Тобто є світ білих людей і є світ чорних людей. Цікаво, що чорні люди хочуть потрапити до світу білих людей – і це бажання відбиває залежність чорних від білих, підпорядкованість чорних білим. Часто це відображається в намаганні темношкірої людини говорити правильною французькою, тією, якою говорять французькі колонізатори. Ще однією ілюстрацією цього може служити те, що темношкірі їдуть до метрополії, щоб отримати вищу освіту та опанувати респектабельну професію, щоб можна було наблизитися до світу білих французів. Фанон, зрештою, сам так вчинив, але він спромігся на саморефлексію.

У 1953 році Фанон їде працювати у французьку лікарню в Алжирі, французьку колонію в Африці [27, р. 164]. Невдовзі після цього розпочалася французько-алжирська війна, тобто Алжирська війна за незалежність від Франції. «Досвід Фанона у лікуванні пацієнтів з обох сторін, у період, коли з обох боків було багато насильства, викристалізувався у формі політично заангажованого антиколоніалізму, антирасистських переконань, з якими він приїхав до Північної Африки» [27, р. 164]. У 1956 році, через таємну участь в діяльності Фронту національного визволення Алжиру, Фанон подав у відставку та був висланий французькою владою з Алжиру до Тунісу [27, р. 164].

У Тунісі Фанон поєднував практику психіатрії з політичним активізмом на користь алжирських борців за незалежність, писав тексти для низки видань, зокрема для журналу Жан-Поля Сартра *Les Temps Modernes*, а також для

Presence Africaine й *El Moudjahid* [27, р. 164]. Політичний активізм Фанона виявляв себе у роботі з алжирським урядом у вигнанні. Через власний активізм Фанон пережив декілька замахів і одержав поранення під час одного з них [27, р. 164]. «Працюючи послом у Гані у 1960 році, він захворів на лейкемію, від якої він недовго лікувався у Москві, але повернувся до роботи під час періоду ремісії. Незабаром це призвело до швидкого погіршення його здоров'я» [27, р. 164]. Зрештою, за сприяння Центрального розвідувального управління Фанон відправився на лікування до Вашингтону, США [27, р. 164]. «Стверджується, що там його залишили в готельному номері протягом восьми днів до того, як його помістили в лікарню, можливо тому, що ЦРУ було більше зацікавлене в інформації про партизанську діяльність у Північній Африці, ніж у його здоров'ї. У будь-якому випадку, на той час його хвороба перейшла в термінальну стадію, і він помер у Національному інституті здоров'я в Бетесді, штат Меріленд, 6 грудня 1961 року у віці тридцяти шести років» [27, р. 164]. Фанон був похований в Алжирі з військовими почесностями.

Для нашого дослідження цікавою є книжка Франца Фанона «*Les Damnés de la terre*», яку у нас переклали як «Гнані та голодні» [11]. Книжка вийшла з друку за декілька тижнів до смерті Фанона. У цій книжці Фанон головним чином покладається на марксизм як певний метод критики.

Фанон розпочинає книжку наступним чином: «Національне визволення, національне відродження, відродження державності чи співдружності, хоч як її називай, та деколонізація, це – завжди насильницьке явище» [11, с. 5]. Фанон ставить на один щабель національні та державні відродження та визволення та деколонізацію та підкреслює, що все це – насильницькі феномени, ймовірно незалежно від того, наскільки агресивно, зі застосуванням насилля, чи взагалі агресивно вони проходять. У будь-якому разі усі вони для Фанона є явищами одного порядку. «Хоч які прояви деколонізації узяти (міжособистісні стосунки, нова назва спортивного клубу, список запрошених на фуршет, персональний склад поліції та рад директорів національних або приватних банків),

деколонізація – це заміна одного «виду» людей на інший» [11, с. 5]. Фанон стверджує, що деколонізація – це процес, який розгортається на усіх рівнях суспільних відносин і який веде до зміни одних людей, імовірно колонізаторів і їхніх посіпак, на інших людей, імовірно колонізованих. У цьому Фанон вбачає головну сутність деколонізації – насильницьку (щоб там не розумілося під «насиллям») зміну колонізаторів на колонізованих. Згідно з Фаноном, це замінювання має відбуватися раптово, усвідомлено та всеосяжно [11, с. 5], тобто фактично революційно. Скоріше за все для Фанона деколонізація – це щось на кшталт революції, яку роблять колонізовані, щоб скинути колонізаторів. Задля цього колонізовані, «жертви колонізації» висувають мінімальну вимогу – «змінити суспільну структуру» (5). Докорінне переоблаштування суспільної структури – це мета деколонізації та критерій успішності деколонізації [11, с. 5].

Фанон вважає, що деколонізація – це історичний процес (6), а якщо вона є історичним процесом, то для того, щоб зрозуміти її, потрібні звернення до історії. Таким чином, обґрунтовується необхідність постколоніалізму як академічної дисципліни працювати з історичним матеріалом. Звернення до історії необхідне Фанону для того, щоб показати, що те, що являє собою колонізований, є результатом дій колонізатора, зокрема уречевлення колонізованого [11, с. 6]. Для того, щоб подолати цей «вплив» колонізатора на колонізованого, потрібне насилля. Як не дивно, таке насилля має прибрати уречевлення та привести до нового гуманізму. Тобто в основі деколонізації лежить зокрема гуманізаційний момент: необхідність повернути людське обличчя колонізованим. Фактично деколонізація – це боротьба колонізованих за право називатися людьми, просто це люди іншого «виду», тобто такі, які відповідно до певних критеріїв відрізняються від колонізаторів. Фанон прямо говорить, що «деколонізація, це – твориво нової людини, що його не складеш на несотворені сили: колонізоване “дещо” стає людиною, визволяючись» [11, с. 5].

Для Фанона дуже важливим є те, що колоніальний світ – це антагоністичний світ: це протиставлення колонізаторів, якими є білі люди, чужинці, та колонізованих, якими є тубільці. Цей світ існує наче згідно з законами логіки Аристотеля [11, с. 8], а саме через виключення: колонізатори живуть окремо від колонізованих [11, с. 8]. Тут Фанон фактично розвиває тезу, яку він висловив ще у 1952 році в роботі «Чорна шкіра, білі маски» (ми її згадували, коли стисло розповідали про цю роботу). Між колонізаторами та колонізованими є посередники – поліція та військові. Цей антагонізм Фанону потрібний для того, щоб показати, що колонізатор і колонізований, по суті, складають два різні соціальні класи, які або борються один з одним, або можуть у будь-який момент розпочати боротьбу. Тут явні впливи марксизму на думку Фанона. Різниця між думкою Фанона та баченням марксизму полягає у тому, що для марксизму суттєвим є антагонізм буржуазії та пролетаріату як соціальних класів, а для Фанона – антагонізм колонізаторів і колонізованих.

Між тим капіталізм, буржуазія грають не останню роль у діях колонізаторів. Колонізаторська буржуазія вдається до хитрощів, щоб керувати колонізованими або принаймні зняти градус напруження серед колонізованих. Однією з цих хитрощів є вплив на свідомість колонізованих інтелектуалів. Суть цього впливу полягає в тому, що колонізований інтелектуал знаходиться під впливом культури (у широкому значенні) колонізаторів і через це виправдовує та захищає колонізаторів. Претензія Фанона до колонізованих інтелектуалів полягає у тому, що колонізовані інтелектуали насправді думають лише про себе і є пристосуванцями. Вони можуть стати на бік колонізованих лише у випадку, коли побачать, що колонізовані перемагають у боротьбі з колонізаторами – і те, вони все одно будуть виступати за пошуки компромісу з колонізаторами [11, с. 25].

Другою хитрістю є використання колонізаторами релігії для угамування колонізованих [11, с. 29]. Третьою хитрістю є вдавання проведення економічних реформ, наприклад, через створення додаткових робочих місць у

колоніях [11, с. 134]. Колонізатори тут наголошують на тому, що якщо розірвати зв'язки колонії з метрополією, то економіка колонії зруйнується [11, с. 135]. Взагалі, як зазначає Фанон, «несвідомо колоніалізм прагнув, аби тубільці прийняли його не як добру та люблячу матусю, що оберігає своє чадо від ворожого оточення, а як матір, що не дає своїй зіпсованій од природи дитині вчинити самогубство, захищає її від руйнівних інстинктів. Колоніальна матір захищає дитину від самої себе, від “Я”, фізіології, біології, онтологічного нещастя» [11, с. 137]. Це – цікавий момент, бо він указує на те, що коли колоніалізм усе ж таки звертає увагу на те, що колонізовані є людьми, він вважає їх або малими дітьми, за якими потрібно постійно наглядати, бо ті можуть просто загинути у жорстокому світі, або людьми нецивілізованими; у будь-якому випадку колоніалізм сприймає колонізованих як таких, хто не здатний про себе попікнутися. Колоніалізм у цьому плані не здатний подолати власну зверхність і вищість, власний расизм.

Четвертою хитрістю є ненасильство. Для Фанона це – поняття, яке пропонує саме колонізаторська буржуазія. «У загальніших рисах ненасильство для колонізованих інтелектуалів і господарської верхівки означає, що колонізаторська буржуазія має ті самі інтереси, що й вони, а тому заради спільного спасіння необхідно дійти згоди між собою. Ненасильство є спробою врегулювати колоніальну проблему через засідання за круглим столом, щоб уникнути непоправного чи бодай попередити кровопролиття» [11, с. 25]. По суті, Фанон вважає, що будь-яка стратегія ненасильства є хитрістю колонізаторської буржуазії. Отже, наприклад, філософія ненасильства Махатми Ганді – це насправді гра на боці колонізаторів; це демонстрація того, що саме колонізатори встановлюють правила гри, а не колонізовані, а, отже, це – ненормальна деколонізація. Крім того, це указує на те, що Ганді насправді є колонізованим інтелектуалом, який не здатний повністю подолати владу колонізаторів над його свідомістю. Важливо також, що поняття ненасильства, запропоноване колонізаторською буржуазією, є імовірною ознакою

неоколоніалізму (згідно з Жан-Полем Сартром), який розділяє колонізаторів на добрих і злих. Насильницькі дії колонізованих можуть привести до смерті добрих колонізаторів через плутанину. (Тут усе одно йдеться про колонізаторів, а не про колонізованих). Тому потрібна стратегія ненасильства, щоб убезпечити колонізованих від помилок. Фанон твердо стоїть на тому, що, якщо ви хочете досягти справжньої деколонізації, застосування насилля є необхідною умовою.

Фанон указує на те, що справжній антагонізм між колонізатором і колонізованим розпочинається тоді, коли колонізований усвідомлює, що він є такою самою людиною, що і колонізатор [11, с. 13], тобто колонізований стверджує власне буття як людини, а не як речі. І коли приходить це усвідомлення, колонізатор втрачає будь-яку владу над колонізованим [11, с. 13].

Ключовим моментом деколонізації, згідно з Фаноном, є усвідомлення того, що «колонізатор творить історію, і він знає про це. Повсякчас покликаючись на історію метрополії, він чітко дає зрозуміти, що він продовжує цю метрополію своєю особою. Отже, історія, яку він пише, є історією не країни, яку він грабує, а історією його власної нації, оповіддю про те, як вона відбирає, гвалтує й приречує на голод» [11, с. 17]. Задача колонізованого покласти край історії колонізатора та започаткувати історію власної нації, «історію деколонізації» [11, с. 17].

Більше того, задачею колонізованого є встановити національну культуру, яка є нерозривно пов'язаною з історією. Боротьба за власне бачення історії є боротьбою за власну культуру. Колоніалізм протистоїть національній культурі та робить це у певний спосіб: «Колоніалізм, що не переймається відтінками, ніколи не припиняв стверджувати, що дикуном є не анголець чи нігерієць, а негр. Він говорив лише про негра. Для колоніалізму цей величезний континент (йдеться про Африку. – прим. наша. – О.К.) завжди був краєм дикунів, огидною землею забобонів і фанатизму, проклятою богом країною людодів, країною негрів. Коли колоніалізм виносить вирок – він виносить вирок цілому континенту. Коли колоніалізм стверджує, що доколоніальна доба була темними

віками людства, мається на увазі весь африканський континент» [11, с. 137]. Фанон вважає, що колонізовані знаходяться в полоні колоніального бачення африканського континенту: «Колонізований, коли він вимагає відновити його права та покласти край цькуванню, слідує тій самій логіці, що нею керується і колоніалізм. Колонізовані інтелектуали, що впритул наблизились до західної культури та нарешті додумались проголосити існування власної культури, ніколи не виступають від імені Анголи чи Дагомеї. Проголошується існування африканської культури. Негр, що він ніколи не був таким темношкірим, як за часів панування білого, коли вирішує довести існування своєї культури, коли хоче продемонструвати культуру, помічає, що історія виділила йому певну діляночку, що історія вказує йому його місце і що все, чим він може похвалитися, це – культура “негритюду”» [11, с. 137].

Коли колонізовані африканці, представники різних африканських націй і країн, погоджуються з ідеєю того, що є африканська культура, а не конкретні африканські національні культури, вони переймають оптику білих європейських колонізаторів, які розділяли білу культуру та «некультуру» небілих [11, с. 138]: «Колоніалізм не вважав за потрібне марнувати час на заперечення культур поодинці, тим-то колонізований зреагував також на континентальному рівні» [11, с. 138]. Згідно з Фаноном, в Африці панує не національна література на місцях, а негритянська література, негритюд: «Поняття негритюду, наприклад, було емоційною, не до кінця послідовною відповіддю на образи, які заподіяла людству біла людина. Негритюд, що був реакцією на презирство з боку білої людини, деінде виявився спроможним зняти певні заборони та забобони. Гвінейські або кенійські інтелектуали зіштовхнулися насамперед з повним остракізмом, синкретичною зневагою підкорювача, тому їхня реакція виразилась у захопленні самими собою, в оспівуванні самих себе. На зміну абсолютному ствердженню європейської культури прийшло абсолютне ствердження культури африканської. Загалом менестрелі негритюду протиставлятимуть старій Європі молоду Африку,

нудному здоровому глузду – поезію, обмеженості логіки – нетерплячість природи, з одного боку – жорсткі рамки, формалізм, протокол, скептицизм, з іншого – наївність, жвавість, свобода, навіть пишність. І безвідповідальність» [11, с. 138].

Фанон наче наголошує на тому, що важливою є відмінність і що ця відмінність має бути основою національної культури. Недостатньо лише встановити відмінність – у випадку Фанона – африканської культури від європейської культури, тобто встановити відмінність культури колонізованих від культури колонізаторів; необхідно також встановити відмінності всередині африканської культури та африканського континенту: немає «негрів», а є анголці, бушмени, Дагомеї, нігерійці тощо. Справжня деколонізація в Африці відбудеться тоді, коли постануть окремі національні культури.

Якщо підсумувати все сказане, Франц Фанон вважає, що деколонізація – це насильницький процес зміни суспільної структури в колоніях, причому на всіх рівнях цієї структури: від повсякденних стосунків до бачення історії та культури. Деколонізація продовжується доти, доки не відбувається створення нової людини на території конкретної колонії чи колишньої колонії. Це означає, що деколонізація може продовжуватися навіть тоді, коли колонія припинила політично й юридично бути колонією та набула того, що в постколоніальних студіях називають «постколоніальністю». Деколонізація відбувається доти, доки не будуть розірвані всі чи майже всі зв'язки між колонією та метрополією. Фанон наголошує на тому, що метрополії, а це для нього насамперед європейські країни, роблять усе можливе, щоб усі ці зв'язки не були повністю розірваними – і таким чином не був втрачений контроль метрополій над колоніями. Як правило, окрім економічних і релігійних впливів, метрополії вдаються до нав'язування власної історії та культури колоніями або якогось іншого впливу на історію та культуру колоній. Щобільше метрополії використовують неокolonіалізм задля виправдання колоніалізму та збереження свого впливу на колонії.

Концепція Франца Фанона – це свого роду критична теорія, яка націлена на те, щоб розкрити, чим має бути насправді деколонізація та з якими проблемами вони зіштовхується. Крім того, концепція Фанона – це не просто критика колоніалізму та неокolonіалізму, а це також критика європоцентризму, тому що саме європейці були колонізаторами Африки.

2.2. Критика «орієнталізму» з боку Едварда В. Саїда

Едвард Ваді Саїд народився в Єрусалимі у 1935 році у родині палестинця та ліванки, які були християнськими буржуа [27, р. 393]. У 1951 році його родина отримала американське громадянство [27, р. 393]. Саїд вивчав англійську літературу в Пристанському університеті та захистив докторську дисертацію на тему літератури Джозефа Конрада в Університеті Гарварду [27, р. 393].

Тривалий час Саїд стояв осторонь від тих політичних процесів, які відбувалися в Палестині. У 1967 році для нього все змінилося, коли у черговій арабо-ізраїльській війні переміг Ізраїль і окупував території Палестини [27, р. 393]. Саїд втягується в боротьбу за незалежність Палестини, зокрема перекладає англійською промови Ясіра Арафата та стає членом Палестинського національного конгресу.

Помер Саїд у 2003 році від лейкемії, так само, як Франц Фанон.

У межах нашого дослідження нас цікавить найвідоміша книжка Едварда В. Саїда, «Орієнталізм», яка вважається «наріжним каменем» постколоніалізму. В «Орієнталізмі» Саїд використовує як методологічну основу, окрім суто літературознавчих методів, марксизм, стратегії аналізу дискурсу Мішеля Фуко та культурні дослідження Реймонда Вільямса.

Твір Саїда скерований на критику понять «Схід» і «орієнталізм» і зрештою на подолання бінарної опозиції «Захід/Схід». Для Саїда опозиція «Захід/Схід» – це особливість європейського способу мислення. Саме ця опозиція породжує ідею Сходу, яка не відповідає жодній реальності [7, с. 15]. Можна сказати, що «Схід» – це такий симулякр, який породжений

європейським способом мислення. (Звісно симулякр не є терміном самого Саїда). Саїд наголошує на тому, що «як і сам Захід, Схід – це ідея, що має історію і традицію думки, свою образність та лексику, які надають йому реальності та присутності на Заході і для Заходу. Таким чином ці дві географічні сутності підтримують і, до певної міри, віддзеркалюють одна одну» [7, с. 15]. «Схід» існує в європейській уяві завжди як протилежність «Заходу», який також є симулякром: через відносини між Заходом і Сходом європейці осмислюють себе, причому, як говорить Саїд, «відносини між Заходом і Сходом – це відносини сили, домінації, розмаїтих ступенів складної гегемонії» [7, с. 16]. Саїд наголошує на тому, що «Схід був орієнталізований не тільки тому, що його відкрили як “орієнтальний” у всіх тих розуміннях, які здавалися самоочевидними пересічній європейській свідомості дев’ятнадцятого сторіччя, а й тому, що його можна було зробити орієнтальним – тобто примусити його бути орієнтальним» [7, с. 16]. Це було зроблено зокрема через використання певної знакової системи, «яка виражає європейсько-атлантичну владу над Сходом» [7, с. 17]. Ця знакова система є корпусом і практикою, яка була створена зусиллями багатьох людей [7, с. 17] і яка є певним «ситом», через яке потрапляють певні уявлення про Схід у свідомість західної людини [7, с. 18].

Для того, щоб пояснити, чому взагалі можлива опозиція «Захід/Схід» і можливий такий погляд європейця на Схід, Саїд звертається до концепції марксиста Антоніо Грамші, представлені в роботі останнього, «В’язничні щоденники» [2]: «Грамші зробив корисне аналітичне розрізнення між громадянським суспільством і політичним: перше в нього складається з добровільних (або принаймні раціонально побудованих і непримусових) установ, таких, як школи, родини, спілки, а друге – з державних інституцій (армії, поліції, централізованої бюрократії), чия роль у спільноті – пряма домінація. Культура, звичайно, функціонує в рамках громадянського суспільства, де вплив ідей, інституцій та інших осіб здійснюється не через домінацію, а, згідно з Грамші, через згоду. Але в кожному не тоталітарному

суспільстві певні культурні форми мають перевагу над іншими, так само й певні ідеї є впливовішими, ніж інші; таку форму культурного лідерства Грамші ідентифікує як гегемонію – незамінне поняття для розуміння культурного життя на індустріальному Заході. Саме гегемонія або, радше, результати активно задіяної культурної гегемонії надають орієнталізові тієї тривалості та сили, про які я вже говорив» [7, с. 18]. Скрізь призму поняття гегемонії Грамші Едвард В. Саїд дивиться на європейську культуру: «Головним складником європейської культури є саме те, що зробило цю культуру гегемоністською як у самій Європі, так і поза її межами, – тобто ідея про європейську ідентичність як вищу супроти всіх неєвропейських народів та культур. У цьому ж таки контексті маємо гегемонію європейських уявлень про Схід, які віддзеркалюють європейську вищість над східною відсталістю, загалом відкидаючи всяку можливість того, що більш незалежний або більш скептичний мислитель сформує собі інші погляди на цю проблему» [7, с. 18].

Щобільше концепція Антоніо Грамші дозволяє Едварду В. Саїду усвідомити те, що, попри те, що більшість знання, яке виробляється на сучасному Заході (особливо у Сполучених Штатах Америки), претендує на те, щоб бути неполітичним, тобто «суто науковим, академічним, неупередженим» [7, с. 21], таким, що виходить за межі заангажованих і доктринальних вірувань [7, с. 21], воно «не є автоматично індиферентним до політики» [7, с. 22]. Така претензія знання на Заході виникає через те, що «широко розповсюджена ліберальна переконаність у тому, що “істинне” знання є фундаментально неполітичним (і навпаки, що кожне відверто політичне знання не є знанням “істинним”), затемнює надзвичайно, хоч і неявно, організовані політичні обставини, що існують тоді, коли виникає таке знання» [7, с. 22]. Насправді, згідно з Саїдом, треба брати до уваги наступне: «Оскільки Велика Британія та Франція, а віднедавна й Сполучені Штати, є державами імперіалістичними, їхні політичні суспільства передають, своїм громадянським суспільствам відчуття причетності, прямої політичної заангажованості в усіх випадках, коли йдеться

про їхні імперіалістичні інтереси за кордоном. Так, наприклад, навряд чи я помилюся, сказавши, що наприкінці дев'ятнадцятого сторіччя будь-який англієць із тих, котрі жили в Індії або в Єгипті, виявляв до цих країн інтерес, що далеко відбіг би від його уявлення про них як про англійські колонії. Сказати так начебто зовсім не означає, що все академічне знання про Індію та Єгипет якимсь чином забарвлене і позначене, якщо не приневолене, цим грандіозним політичним фактом, а проте якраз це я й стверджую в цьому своєму дослідженні про орієнталізм. Бо коли правда, що жодне знання, добуте в гуманітарних науках, ніколи не зможе знехтувати або обминути увагою те, що його автор як людський суб'єкт перебуває в полоні власних обставин, тоді також має бути істинним і те, що європеєць чи американець, який вивчає Схід, буде неспроможний обминути головні обставини своєї реальності: що він дивиться на Схід передусім як європеєць або американець, а вже потім як особистість. А бути європейцем чи американцем у такій ситуації – це аж ніяк не інертний факт. Він означав і означає усвідомлення, хоч би яке невиразне, того, що ти належиш до держави, яка має на Сході цілком визначені інтереси, і ще важливіше, що ти належиш до тієї частини людства, яка має цілком визначену історію взаємин зі Сходом чи не від часів Гомера» [7, с. 23-24]. Цей великий фрагмент показує те, що громадянське суспільство та політичне є нерозривно пов'язаними і що вони одне на одне взаємно впливають. Громадянська свідомість постійно пронизана політичним і постійно сама створює та «підживлює» політичне.

Якщо взяти це до уваги, то виявиться, що «орієнталізм – це не просто предмет політики чи галузь, яка пасивно віддзеркалюється культурою, наукою або інституціями» [7, с. 24], а це – «радше розподілення певного геополітичного знання по естетичних, наукових, економічних, соціологічних та філологічних текстах; він є також розробкою не тільки основної географічної відмінності (світ складається з двох нерівних частин – Сходу й Заходу), але й цілою низкою “інтересів”, що їх через такі засоби, як наукове відкриття,

філологічна реконструкція, психологічний аналіз, ландшафтний та соціологічний опис, він не тільки створює, а й підтримує; він також являє собою – радше, ніж виражає, – певну волю або намір у деяких випадках контролювати, підкоряти або навіть інкорпоровати світ, який є вочевидь іншим (або альтернативним чи новим)» [7, с. 24-25]. Для Саїда орієнталізм – це дискурс, «який у жодному разі не перебуває в прямому, однозначному співвідношенні з політичною владою в чистому вигляді, а радше виробляється та існує в процесі нерівноправної взаємодії з різними видами влади» [7, с. 25]: політичною, сформованою колоніальним і імперськими інститутами; інтелектуальною, сформованою науками; культурною, сформованою стилями, текстами та цінностями; моральною тощо [7, с. 25].

Через те що орієнталізм є дискурсом він виявляє себе як «істотний вимір сучасної політико-інтелектуальної культури» [7, с. 25] західних країн, а також як «перекодовану присутність або репрезентацію» [7, с. 37], яка передається через культурний дискурс і обмін у межах культури [7, с. 36]. Маючи справу з орієнталізмом, ми маємо справу водночас зі знаками, які мають безпосереднє відношення до репрезентацій, а не до «істини» [7, с. 36]. Як уже говорилося, Схід – це не реальний об'єкт, а уявний, це продукт діяльності представників західної культури.

Саїд вважає, що ключову роль у створенні цього уявного об'єкта зіграли Британія та Франція, які «домінували в Східному Середземномор'ї, починаючи з кінця сімнадцятого сторіччя» [7, с. 31]. Звісно Саїд усвідомлює, що певні внески в орієнталізм зробили також Іспанія, Італія, Німеччина, Португалія та Росія [7, с. 31]. Але, як говорить Саїд, «немає жодних підстав сумніватися, що Британія та Франція були не тільки країнами-першопроходьцями на Сході та в орієнталістиці, а ці їхні авангардні позиції були підтримані двома найбільшими в історії, яка тривала до двадцятого сторіччя, колоніальними системами; після другої світової війни американці зайняли на Сході – гадаю, цілком свідомо – позиції, підготовлені цими двома колись могутніми європейськими державами»

[7, с. 31].

Цікавим є те, що спонукало Саїда до вивчення орієнталізму. У книжці «Орієнталізм» він говорить про так званий «персональний вимір» власного дослідження. Насамперед Саїд наголошує на тому, що він мислить себе людиною Сходу, адже його дитинство минуло у двох британських колоніях [7, с. 41-42]: «Уся моя освіта в цих колоніях (Палестина та Єгипет) і згодом у Сполучених Штатах була західною, і все ж глибоко закорінене ще в перші роки мого життя усвідомлення того, що я належу до Сходу, зберіглося» [7, с. 42].

Важливим було також те, що у 1950-і роки на Заході, особливо у Сполучених Штатах Америки, почалася ера «надзвичайно тривожних зламів у взаєминах між Сходом і Заходом» [7, с. 42], причому під «Сходом» тут мали на увазі або традиційний Схід, або Радянський Союз/Росію [7, с. 42]. Ця ера закріпила та посилила «стереотипи, за якими розглядається та оцінюється Схід» [7, с. 43] через засоби масової комунікації (зокрема кіно та телебачення) в електронному постмодерному світі, в якому живе пересічний представник Заходу [7, с. 43]. Особливо така посилена стереотипізація зачепила західне сприйняття Близького Сходу через, по-перше, історію «загальнопоширеної антиарабської та антиісламської упередженості на Заході, що безпосередньо віддзеркалюється в історії орієнталізму» [7, с. 43]; по-друге, боротьбу між арабами й «ізраїльським сіонізмом» [7, с. 43]; по-третє, майже цілковиту відсутність «будь-якої культурної позиції, що або ж уможлиблювала б ідентифікацію з арабами та ісламом, або ж дозволяла б неупереджено їх обговорювати» [7, с. 43].

Немаловажним чинником для Саїда було те, з чим він зіштовхувався у Сполучених Штатах Америки, а саме з тим, що він охарактеризував як «павутина расизму, культурних стереотипів, політичного імперіалізму, дегуманізаторської ідеології, в яку потрапили араби, або мусульмани» [7, с. 43].

У цілому Едвард В. Саїд бачить орієнталізм як певний дискурс, який є наслідком колонізаторсько-імперіалістичної діяльності європейських країн і

Сполучених Штатів Америки, зокрема через гегемоністичну систему західної культури і створення та нав'язування уявного об'єкта, позначеного як «Схід». Схід як уявний об'єкт і поняття народжується завдяки протиставленню європейцями самих себе народам, культурам і країнам, які європейці сукупно позначають як «Схід», а себе – за потреби – сукупно позначають як «Захід». Орієнталізм – це невід'ємна складова свідомості тих людей, які вважають себе частиною Заходу; це певний погляд західної людини на східні народи та культури – і цей погляд, імовірно, сама західна людина не може, принаймні повністю, подолати. Можна сказати, що Саїд тут знаходиться у вигірній ситуації через власне походження: попри те, що він отримав освіту на Заході, попри те, що він користується мовою, поняттями та методами дослідження західної людини, він, як палестинець, як представник реального, а не уявного, Сходу, в змозі адекватно судити про орієнталізм і про те, що стоїть за ним. Походження – це велика перевага Саїда як дослідника орієнталізму.

Однак ми можемо сказати, що походження та ймовірно досвід того, що ти відрізняєшся від інших завдяки своєму походженню, роблять Саїда також заангажованим і упередженим, однак, його заангажованість і упередженість не підкріплюються поглядом європейця, але поглядом араба, палестинця. Про об'єктивність тут неможна вести розмову; між тим вона і не можлива, згідно з самим Саїдом. Виходить, що Едвард В. Саїд протиставляє свій заангажований і упереджений погляд погляду західної людини, заангажованої й упередженої по своєму.

2.3. Постколоніальна критика Гаятрі Чакраворті Співак

Гаятрі Чакраворті Співак народилася у 1942 році в місті Калькутта, в колоніальній Індії. Вона отримала ступень бакалавру в англійському літературознавстві в Президенсі Коледж, ступень магістру в англійському літературознавстві в Корнвельському університеті та провчилася по стипендіальній програмі в Гіртон Коледжі в Кембриджі (усе це – у Великобританії). 1961 року Чакраворті Співак переїхала до Сполучених Штатів

Америци, де згодом захистила докторську дисертацію з літератури Вільяма Батлера Єйтса під керівництвом Пола де Мана. Як вважають автори «Енциклопедії постколоніальних студій», «Для народженої за п'ять років до набуття Індією незалежності від Британського колоніального правління, можливо, Співак дуже лічить те, що її докторська дисертація вивчала ірландського поета, який писав про політику деколонізації в Ірландії під час громадянської війни» [27, р. 419].

Як методологічну основу власної постколоніальної критики Гаятрі Чакраворті Співак використовує деконструкцію Жака Дерріди, стратегії аналізу дискурсу Мішеля Фуко, психоаналіз Зигмунда Фрейда та Жака Лакана, феноменологію Еманюеля Левінаса та марксизм [27, р. 419].

Ключовою роботою для становлення постколоніалізму вважається есе, написане Гаятрі Чакраворті Співак у 1980 році, «Чи може підпорядковане промовляти?» [12]. У цьому есе Чакраворті Співак об'єктом свого дослідження робить жінку у постколоніальному світі. Вона зазначає, що жінка в країнах Третього світу (чи постколоніальному світі) є залежною. У цьому аспекті жінка з Третього світу не відрізняється від жінки з Першого світу. Однак на залежність жінки з Третього світу (постколоніального світу) нашаровується те, що жінка є частиною саме постколоніального світу. Отже, жінка з постколоніального світу є залежною не лише від патріархату (влади чоловіків) та сексизму з боку чоловіків, але також від колоніалізму-імперіалізму-капіталізму та національних особливостей колонізованих. Чакраворті Співак намагається показати це через приклад ритуалу «саті», явища жертвопринесення вдови в індійській культурі.

Цей ритуал передбачав вступ індуйстської вдови на похоронне вогнище свого мертвого чоловіка – і у такий спосіб смерть вдови [12, с. 542]. Як зазначає Чакраворті Співак, «цей обряд загально не практикували, і він не був пов'язаний з кастами чи приналежністю до певного класу» [12, с. 542-543]. Для Чакраворті Співак є важливим те, що «скасування цього обряду британцями

спочатку визнавали як випадок, коли “білі чоловіки рятують темношкірих жінок від темношкірих чоловіків”. Білі жінки – від реєстру британських місіонерів XIX ст. до Мері Дейлі – не виробили альтернативного розуміння. На противагу цьому існує індійський аргумент, пародія ностальгії за втраченим джерелом: “жінки фактично хотіли помирати”» [12, с. 543]. Інакше кажучи, ми можемо почути голос білого колонізатора-британця-чоловіка, який начебто рятував індійську жінку від дикуна-індійського чоловіка, тобто який чинив шляхетну справу з урятування жінки, яка опинилася у біді, та голос індійського чоловіка, який вважав, що індійські жінки йшли на смерть через вірність або любов до своїх чоловіків. Голос індійської жінки не був ніколи почутий.

Гаятрі Чакраворті Співак робить цікавий хід: вона звісно виступає з негативною критикою колоніалізму-імперіалізму-капіталізму-європоцентризму, але водночас вона показує, що в культурі колонізованих не все було райдужно: всередині суспільства та культури колонізованих існували власні практики дискримінації, експлуатації та гноблення, серед яких були сексистські практики з боку колонізованих чоловіків відносно колонізованих жінок. Постколоніальна критика Гаятрі Чакраворті Співак передбачає не лише подолання спадщини колоніалізму-імперіалізму-капіталізму-європоцентризму та практик неокolonіалізму, а подолання негативних соціокультурних практик, притаманних колонізованим. І ці практики не є чимось привнесеним колонізаторами. Ні, вони є пережитками традиційних культур колонізованих, створених ще у доколоніальні часи.

Разом, культура чоловіка-колонізатора та культура чоловіка-колонізованого, згідно з Чакраворті Співак, є двома сторонами однієї монети, а саме того, що Чакраворті Співак позначає як «чоловічо-імперська ідеологічна формація»: «Чоловічо-Імперська ідеологічна формація, яка оформлює те бажання у “зваблювання дочки”, є частиною тієї самої формації, яка творить монолітність “жінки третього світу”» [12, с. 541]. Тут важливим є те, що Чакраворті Співак усвідомлює, що вона, як постколоніальний інтелектуал,

перебуває «під впливом цієї формації» [12, с. 541]: «Частиною нашого проекту “відучування” від такого трактування жінки є артикуляція цієї ідеологічної формації через вимірювання мовчанок, якщо це потрібно, в об’єкт дослідження» [12, с. 542]. Чакраворті Співак намагається подолати вплив цієї формації, поставивши питання «Чи може підпорядковане промовляти? чи може залежне (як жінка) промовляти?» [12, с. 542] та спробувавши відповісти на нього через надання голосу залежній жінці в історії.

Отже, чим цікава постколоніальна критика Гаятрі Чакраворті Співак? Тим, що її постколоніальна критика виходить не лише з того, що колоніалізм-імперіалізм-капіталізм-європоцентризм впливає на постколоніальність і цей вплив якимось чином треба прибрати, а також з того, що в культурі та суспільстві колонізованих є свої негативні моменти, які також мають бути прибраними.

Ще треба зазначити, що Гаятрі Чакраворті Співак усвідомлює власну заангажованість і упередженість, усвідомлює, що ці заангажованість і упередженість їй нав’язані іншими, та має бажання їх подолати.

Висновки другого розділу

Франц Фанон, Едвард В. Саїд і Гаятрі Чакраворті Співак ініціювали нову академічну дисципліну, відому під назвами «постколоніалізм», «постколоніальна теорія», «постколоніальні студії» та «постколоніальний дискурс», щоб розглядати колоніалізм (і пов’язані з ним такі речі, наприклад, як імперіалізм, європоцентризм і капіталізм) не з огляду на колонізатора, а з огляду на колонізованого, тобто того, хто був об’єктом практик колоніалізму. Умовно кажучи, об’єкти колоніалізму (мабуть, можна про них говорити як про «жертв» колоніалізму серед іншого) створюють академічну дисципліну, яка має вивчати колоніалізм в усіх його проявах як негативне соціокультурне явище. Важливо, що саме об’єкт колоніалізму може по-справжньому оцінювати колоніалізм як негативне соціокультурне явище, тому що він відчув на собі діяльність суб’єктів колоніалізму (тобто колонізаторів), він має досвід бути

об'єктом дискримінації, експлуатації та гноблення з боку суб'єктів колоніалізму. Це насамперед моральне право об'єкта колоніалізму. У цьому полягає причина заангажованості й упередженості постколоніалізму. Якщо б постколоніальні дослідники прагнули вивчати колоніалізм з нейтральних позицій, то вони б не робили власний досвід об'єкта дискримінації, експлуатації, гноблення та колоніалізму частиною своєї методології чи причиною своїх досліджень.

ВИСНОВКИ

Так звані «класики» постколоніалізму, а саме Франц Фанон, Едвард Е. Саїд і Гаятрі Чакраворті Співак, представники народів, які пережили колоніалізм або продовжують жити в умовах і обставинах колоніалізму, створили академічну дисципліну, відому під назвами «постколоніалізм», «постколоніальна теорія», «постколоніальні студії» та «постколоніальний дискурс».

Згідно з їхнім задумом, постколоніалізм – це голос колонізованого в академічному світі, ймовірно, Заходу. Він виникає саме на Заході саме завдяки представникам колонізованих народів саме за допомогою західних теорій і методів (на шталт марксизму, екзистенціалізму чи психоаналізу).

Мета постколоніалізму – бути академіко-культурним компонентом постколоніальності, певного соціокультурного стану, у якому опинилася певна територія після того, як вона припинила існувати як колонія у політичному плані, та люди, що мешкають на цій території. Цей академіко-культурний компонент постколоніальності передбачає певні способи прочитання й інтерпретації, теорії та методології дослідження природи насамперед євро-американської колонізації й експлуатації територій у Південній Америці, в Азії й Африці та культур людей, що мешкали на цих територіях.

Більше того, постколоніалізм – це не просто певні теорії та методології, це форма й інструмент саморефлексії постколоніальності та форма й інструментом боротьби з колоніалізмом, неокolonіалізмом, імперіалізмом, капіталізмом і європоцентризмом або їхніми залишками чи спадщиною. Постколоніалізм – це дискурсивний деколонізатор в епоху постколоніальності.

Через постколоніалізм такі, як Франц Фанон, Едвард Е. Саїд і Гаятрі Чакраворті Співак, можуть деколонізуватися, принаймні спробувати, припинити бути об'єктом колоніалізму, імперіалізму, європоцентризму та капіталізму, а, отже, об'єктом дискримінації, експлуатації та гноблення.

Постколоніалізм – це критична теорія, де етнічне, расове, соціокультурне походження та етнічний, расовий, соціокультурний досвід мають серед іншого методологічну силу: апеляція до свого походження та свого досвіду тут є цілком доречною й інколи необхідною складовою постколоніального дослідження.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антологія світової літературно-критичної критики ХХ століття. Львів: Літопис, 1996. 634 с.
2. Грамші А. В'язничні зошити: вибрані записи: пер. з іт. 2-е вид., перероб. і доп. Київ: Вперед, 2017. 417 с.
3. Кардаш М. Євроцентризм, Євромодерність. URL: <https://decolonialglossary.com.ua/eurocentrism,-euromodernity-uk> (дата звернення: 25.05.2024).
4. Ковтонюк Н. П. Постколоніальне прочитання дискурсу Революції гідності: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.01.01 «Українська література» (035 «Філологія»). Київ: Інститут філології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2020. 221 с.
5. Лютий Т. Війна за деколонізацію культури. URL: <https://chytomo.com/vijna-za-dekolonizatsiiu-kultury-taras-liutyj/> (дата звернення: 25.05.2024).
6. Лютий Т. Імперіалізм і колоніалізм. URL: <https://tyzhden.ua/imperializm-i-kolonyalizm/> (дата звернення: 25.05.2024).
7. Саїд Е. В. Орієнталізм / пер. з англ. В. Шовкуна. Київ: Основи, 2001. 511 с.
8. Смолій В. А., Ясь О. В. Сучасна російсько-українська війна у світлі постколоніалізму. *Вісник НАН України*, 2022, № 6, с. 3–16.
9. Схід-Захід. Випуски 16–17. Нео-анти-колоніалізм vs Неоімперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі / за ред. Г. Грінченко, Т. Дзядевич. Харків: НТМТ, 2013. 551 с.
10. Томпсон Е. Трубадури імперії: російська література і колоніалізм / пер. з англ. М. Корчинська. Київ: Наш формат, 2023. 384 с.
11. Фанон Ф. Гнані і голодні: пер. з фр. Київ: Вперед, 2016. 227 с.
12. Чакраворті Співак Г. Чи може підпорядковане промовляти? / пер. з англ.

- М. Зубрицької. *Антологія світової літературно-критичної критики ХХ століття*. Львів: Літопис, 1996. С. 540–543.
13. Шкандрій А., Кравченко Ю. Антиколоніальний, постколоніальний, деколоніальний. URL: <https://decolonialglossary.com.ua/decolonialanti-colonialpostcolonial-uk> (дата звернення: 25.05.2024).
14. Anti-colonial. URL: <https://www.oed.com/dictionary/anti-colonial> (accessed 25.05.2024).
15. Benvenisti E. *The International Law of Occupation*. Oxford University Press, 2012. 416 p.
16. Bonn M. J. Imperialism. *Encyclopedia of the Social Sciences* / ed. E. R. A. Seligman. Vol. 7. New York: MacMillan, 1932. Pp. 605–613.
17. Brown D. M. The Fate of Greenland's Vikings. URL: <https://archive.archaeology.org/online/features/greenland/> (accessed 25.05.2024).
18. Clacy E. *A Lady's Visit to the Gold Diggings of Australia in 1852–1853*. Scotts Valley: CreateSpace Independent Publishing Platform, 2014. 62 p.
19. Colony. URL: <https://www.oed.com/dictionary/colony> (accessed 25.05.2024).
20. *Encyclopedia of Postcolonial Studies* / ed. J. C. Hawley. Westport; London: Greenwood Press, 2001. 520 p.
21. Fanon F. *Black Skin, White Masks*. London: Pluto Press, 1967. 232 p.
22. Gilmartin M. Colonialism/Imperialism. *Key Concepts in Political Geography*. London: SAGE Publications, 2009. Pp. 115–123.
23. *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas* / ed. G. R. Tsetschladze. Vol. 1. Brill, 2006. 564 p.
24. Gudni Thorlacius Johannesson. *The History of Iceland*. ABC-CLIO, 2013. 172 p.
25. Kohn M., Reddy K. Colonialism. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/colonialism/> (accessed 25.05.2024).
26. Loomba A. *Colonialism/Postcolonialism*. New York: Routledge, 2015. 304 p.
27. Nayar P. K. *The Postcolonial Studies Dictionary*. Oxford: Wiley Blackwell, 2015. 190 p.

28. Nkrumah K. *Neo-colonialism: The Last Stage of Imperialism*. London: Thomas Nelson & Sons, 1965. 204 p.
29. Platform of the American Antiimperialist League, 1899. URL: <http://fordham.edu/halsall/mod/1899antiimp.asp> (accessed 25.05.2024).
30. Proudman M. F. Words for Scholars: The Semantics of 'Imperialism'. *Journal of the Historical Society*, 2008, #3, pp. 395–433.
31. *Race After Sartre: Antiracism, Africana Existentialism, Postcolonialism* / ed. J. Judaken. New York: SUNY, 2008. 240 p.
32. Saïd E. W. Nationalism, Human Rights, and Interpretation. *Reflections on Exile, and Other Essays*. Harvard University Press, 2000. Pp. 411–435.
33. Sartre J.-P. Colonialism as a System. *Colonialism and Neocolonialism*. London; New York: Routledge, 2001. Pp. 30–47.
34. Sundberg J. Eurocentrism. *International Encyclopedia of Human Geography*. Volume 3. Amsterdam: Elsevier, 2009. Pp. 638–643.
35. Ward S. European Provenance of Decolonization. *Past and Present*, 2016, #230, pp. 227–260.